

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/1 (Haziran/June 2022), 316-336.

Kur'an'da Hatırlatma Unsurları Olarak Ritüeller, Mekân, Zaman ve Olaylar
Rituals, Space, Time and Events as Reminders in the Qur'an

Hazal Feyza Dincer

Lisans Öğr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Undergraduate Stud., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Studies,
Ankara, Türkiye.

E-posta: hazalfeyza97@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1755-7617

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 04 Nisan/Nisan 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/15 June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

DOI: 10.46595/jad.1104394

Cite as / Atıf: Dincer, Hazal Feyza. "Kur'an'da Hatırlatma Unsurları Olarak Ritüeller, Mekân, Zaman ve Olaylar", *Journal of Analytic Divinity* 6/1 (Haziran/June 2022), 316-336.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hazal Feyza Dincer)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Toplumsal hafıza, toplumun geçmişinde yaşanan olayları bilmesi ve o olayları hatırlaması şeklinde tanımlanabilir. Toplumsal hafıza toplumu yakından ilgilendirdiği için sosyoloji ilminin araştırma konularından birisi olmuştur. Allah, tarih boyunca toplumları dinine çağırarak için peygamberler göndermiştir. Kur'an-ı Kerim'de de farklı milletlere gönderilen peygamberleri ve onların kavimlerini anlatan pek çok kıssa bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de anlatılan bu kıssalar bir hatırlatma yapmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı toplumsal hafızayı bilimsel kaynaklar bağlamında ele alıp Kur'an'daki hatırlatma unsurlarını ritüeller, mekânlar, önemli olaylar ve tarih başlıkları altında incelemektir. Bu bağlamda çalışmanın konusu toplumsal hafızada hatırlatmanın Kur'ânî boyutlarını bilimsel açıdan tahlil etmektir. Çalışmada nitel yöntemin tarihi dokümantasyon tekniği kullanılmıştır. Sonuç olarak çalışma, Kur'an'da geçen hatırlatma unsurlarını ele alarak, toplumu nasıl etkilediğini araştırmayı hedeflemektedir. Kur'an bir hafıza zinciri oluşturarak topluma bu olayları hatırlatır. Kur'an kimi zaman ibret alınması için geçmiş ümmetlerden bahsetmiş, kimi zaman bir mekânın kutsallığını göstermek için orada yaşanan olayları aktarmış, kimi zaman ise yaptığımız ibadetlerin aslında atalarımıza dayandığını bize göstermiştir. Bu bağlamda Kur'an'da geçen hatırlatma unsurları sosyolojik olarak ele alınarak, toplum üzerinde önemli etkileri olduğuna dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Din Sosyolojisi, Toplumsal Hafıza, Hafıza Zinciri, Hatırlama, Kur'an

Abstract

Collective memory can be defined as knowing what happened in society's past and remembering those events. Collective memory has become one of the research subjects of the sociology community, because it is of a close interest to society. God has sent prophets throughout history to call societies to their religion. There are many people in Qur'an who describe the prophets sent to different nations and their tribe. These persons described in Qur'an are a reminder. The purpose of working in this framework is to address collective memory in the context of scientific resources and to examine the reminders in the Qur'an under rituals, places, key events and history. In this context, the subject of the study is to scientifically analyze the Qur'an dimensions of reminding in collective memory. The study uses the historical documentation technique of the qualitative method. As a result, the study aims to explore how it affects society by addressing the reminders mentioned in the Qur'an. The Qur'an creates a memory chain and reminds society of these events. The Qur'an sometimes talks about the past ummahs to take a lesson, sometimes it conveys the events that took place there to show the sanctity of a place, and sometimes it shows us that the worship we do is actually based on our ancestors. In this context, the reminders mentioned in the Qur'an are sociologically addressed, noting that they have significant impact on society.

Keywords: Sociology of Religion, Collective Memory, Memory Chain, Remembering, Qur'an

Giriş

Toplumsal hafıza, toplumdaki insanların ortak hafızasından meydana gelir. Toplum, “genel olarak ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir grup” (Marshall, 2020, 732) anlamına gelmektedir. Hafıza ise “geçmişteki deneyimleri, tecrübe ve yaşantıları hatırlayabilme yetisi” (Cevizci, 2017, 257) olarak tanımlanır. Hafıza ile ilgili çalışmalar sosyoloji, felsefe, psikoloji ve kültürel alanda incelenmektedir. Hafıza alanında yapılan çalışmalar toplumsal hafıza araştırmalarının da ilerlemesine yardımcı olmaktadır (Akbulut - Ekin, 2021, 151).

Hafıza konusu toplumsal boyutları ile ele alınmaya başlanmadan önce psikoloji alanının araştırmacıları tarafından irdelenmiştir. Buna göre hafıza, “bir bilgiyi koruma, kodlama, depolama ve bilgiyi geri getirme sürecini kapsayan psikolojik işlev” (Colman, 2009, 451) olarak tanımlanmaktadır. Hafıza olgusu insan davranışlarını etkilemesi sebebiyle araştırılmaya başlanmış ve toplumsal etkilerinin gözlemlenmesi sonucunda da sosyoloji alanının dikkatini çekmiştir. Durkheim toplumsal olayların açıklamasını psikolojide değil de toplumsal hayatta aranması gerektiğini öne sürmüştür. Durkheim’e göre toplumsal olaylar din, ahlak, mantık gibi farklı şekillerde bireysel zihinlere dıştan gelir. Kendisi istese de istemese de bireye zorla kabul ettirir. Bu sebeple bireysel hafıza ve toplumsal hafıza şeklinde bir ayırım yapılmıştır. (Köseihal, 2010, 179). Böylece hafıza sosyoloji alanında da incelenmeye başlanmıştır. Toplumsal hafıza, toplumun geçmişine ait olayları bilmesi ve istediği zaman geri gidebilmesi demektir. Ama toplumsal hafıza sadece bununla sınırlı değildir. Toplum, hafızası sayesinde kendi tarihini ve kimliğini bilir. Hafıza, anıları ve bilgileri saklama gücüdür; bireyin geçmişini hatırlamasına ve geçmiş ile bağının kopmamasına yardımcı olur. Toplum ve kültür birbiriyle etkileşim halindedir. Nitekim kültür de toplumun geçmişe ait bilgileri ve deneyimleridir (Özer, 2021, 103).

Sosyolojik olarak “toplumsal hafıza” dendiği zaman akla gelen ilk isim Émile Durkheim’in düşüncelerini benimseyen Fransız sosyolog Maurice Halbwachs’dır. Halbwachs’a göre insan hafızası sosyal bir hafızadır. Çünkü birey bir toplumun içine doğar ve o toplumla birlikte yaşar. Bu sebeple de bireyin anıları toplumla karşılıklı olan ilişkisi sonucu oluşur (Özer, 2021, 104).

Toplumsal hafıza sayesinde, bir milletin kültürü, o millete ait değerler ve özellikler nesilden nesile aktarılır. Zaman içerisinde meydana gelen büyük olaylar o toplumun hafızasında yer edinir ve geleceğini etkiler. Çünkü toplumsal hafıza sadece bulunduğu döneme ait değildir. Nesilden nesile aktarılarak bir “hafıza zinciri” oluşturur. Bu zincir sayesinde birey geçmişini hatırlar ve inançları bir anlam kazanır. Din olgusu da, birey ve toplum hayatında her zaman var olan ve toplumsal hafızada iz bırakan en önemli unsurlardan birisidir. Kadim halkların geleneklerinde yaşayan tarihleri tamamiyle dinsel düşünceler ile doludur (Halbwachs, 2016, 227).

Tarih boyunca kabul görmüş dinlerin çoğunda eskiden yaşanmış olaylardan oluşan hikâyeler mevcuttur. Çoğu dini kitapta bu anlatılara yer verilmiştir. Bu anlatılar toplumsal hafıza sayesinde hatırlatma işlevini yerine getirirler. Aynı şekilde Kur'an'da da bu tarz hatırlamalara yer verilmektedir. Hz. Muhammed'in gönderildiği toplumda kabul görmüş inanışların geçmişlerini anlatan ve o toplumda çoğu kişi tarafından bilinen kıssalara Kur'an'da da yer verilmesi, bir toplumsal hafızanın var olmasına ve bir hafıza zinciri ile nesilden nesile aktarılmasına vesile olmuştur. Müslümanlara farz olan bazı ibadetlerin arkasında yatan olaylar ile eski dönemlerle bağ kurulmuştur. Aynı şekilde Kur'an'ın indirildiği toplum için kutsal olan önemli mekânlara da bu bağlamda Kur'an'da yer verilmiş; niçin kutsal olduğu, bunun arkasında yatan önemli olaylardan bahsedilmiştir. Mesela günümüzde Hacc ve umre ibadetleri için farz olan "sa'y" ibadeti aslında Hz. Hacer'in oğlu Hz. İsmail için su bulmak amacıyla Safa ve Merve tepeleri arasında koşması hadisesinden gelmektedir. Müslümanlar bu ibadeti yaparken bir hafıza zinciri oluşturur, bu ibadetin önemini anlar, o olayı hatırlayarak bu ibadeti yerine getirirler. Kur'an işte bu şekilde bireyin hafızasında o olayı canlandıracak pek çok ayetle bir hafıza zinciri oluşturur. Kur'an'ın indiği coğrafyada ve o dönemde zaten çoğu kişi tarafından bilinen ve Ehl-i kitapta da yer alan kıssalara yer verilerek toplum tarafından kabul görmüş ve bilinen hikayelerden bahsederek, toplumsal hafıza zinciri oluşturmaktadır.

Literatüre baktığımız zaman Kur'an'ın hatırlatma unsurları olarak mekân, zaman ve olaylar konusunu ele alan bir çalışma yoktur. Fakat dolaylı olarak; Halbwachs'ın (2016) "Hafızanın Toplumsal Çerçevesi" ve Karaarslan'ın (2019) "Toplumsal Hafıza Hatırlama ve Unutmanın Sosyolojisi" adlı kitabında konumuza değinilmiştir. Şahin'in (2019) "Din, Ritüel ve Hafıza: Mevlid Geleneği Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme" adlı yüksek lisans tezi, Sevinç'in (2012) "Dini Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı" çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmada ise Kur'an'da anlatılan hatırlatmalar sosyolojik bağlamda ele alınmıştır.

Kavramsal Çerçeve

1. Toplumsal Hafıza

Hafıza kelimesi Osmanlıca bir kelimedir. Arapça saklama anlamına gelen hıfz sıfatından türemiştir. Hıfz'ın kelime anlamı "hissedilen, bilinen, görünen şeyleri; işitilen, konuşulan lakırdıları; duyulan, okunan sözleri; ezberlenen yazıları, kitapları zihinde hıfzeden, saklayan hassa, kuvvettir" (Devellioğlu, 2004, 330). Hafıza kelime anlamı olarak depolayan, koruyan ve saklayan anlamlarına gelmektedir (Fedayi, 2010). Bireyin zihninde korunan öğeler bireysel hafızayı oluşturmaktadır. Yüzyılların birikimiyle toplumların bilincinde kökleşip muhafaza edilen ve hatırlanan öğeler de toplumsal hafızayı oluşturmaktadır. Toplumsal hafıza kavramı psikoloji, sosyoloji, tarih vb. gibi pek çok bilim dalının ilgi alanına girmektedir. Bir toplumun içerisinde yaşamak, şimdiki zaman içerisinde geçmişi hatırlatacak bir eşyayı görmek ve kullanmak, çeşitli mekânlarda

bulunmak, başka insanlarla iletişim halinde olmak, son olarak bunların bütününe oluşturduğu kültür zemininde bulunmak, toplumsal hafızanın tanımı bağlamında öne çıkan unsurlardır (Fedayi, 2010, 152).

Hafıza depolama ve saklama işlevini üstlendiğinden dolayı psikolojinin temel inceleme alanına girmektedir. Kognitif yaklaşım, hafızayı ve hafızanın işleme sistemini merkeze alarak, insanın davranışını hangi yönde etkilediği açısından incelemektedir. Hafızayla ilgili yapılan çalışmalar bundan öncesine dayanmaktadır. Öğrenme, bilme, hatırlama, unutmama, depolama gibi insanın yapısıyla ilgili olduğu için insan hakkında düşünmek kadar eskiye dayanmaktadır (Karaarslan, 2019, 29). Toplumsal hafıza, konusu itibarıyla toplumu ilgilendirdiği için sosyal bilimler içerisinde bir çalışma alanı olarak belirmiştir. Bilişim ve kitle iletişim alanındaki gelişmelerin oldukça hızlı olduğu ve yazılı kültür açısından devrim niteliğinde icatların yapıldığı bu dönemde elbette ki sosyologların toplumsal hafızaya ilgisi oldukça fazladır.

Bireyin kendi hatırlamaları, toplumsal hafızayı şekillendirir. Bunun yanında bireylerin kendi geçmişlerine dair hatırladıkları ile toplumun hatırladığı arasında nitel farklılıklar vardır. Bu sebeple sosyologlar bireysel hafıza ile toplumsal hafızanın ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünmüşlerdir. (Çınar, 2017, 138). Kansteiner toplanmış hafıza ile toplumsal hafıza arasında bir ayırım yapmıştır. Toplanmış hafıza, bireylerin hafıza deneyimlerinin toplamından oluşur. Bu nedenle de psikolojik metotlarla çalışır. Fakat toplumsal hafızanın kendisine özgü dinamikleri mevcuttur (Çınar, 2017, 138). White'a göre kişisel hafıza ile toplumsal hafıza ayrı ayrı değildir, birbiri ile iç içe geçmiştir (Çınar, 2017, 138). White'a göre tarih alıntılar üzerine inşa edilmiştir. Toplumsal hafıza da toplum içerisinde kendiliğinden var olan ve nesilden nesile bu şekilde taşınan bir olgu değildir. Toplumsal hafıza çeşitli iletişim yöntemleri vasıtasıyla toplum arasında ve zaman içerisinde yayılır (Çınar, 2017, 139). Hafıza sürekli evrim geçirmektedir, tarih ise artık olmayanın yeniden inşa edilmesidir yani artık olmadığı için eksiklikleri vardır. Hafıza sürekli güncel kalır, tarih ise geçmişin temsilcisidir (Gedi - Elam, 1996, 33). Yani biz toplumsal hafızanın o toplumun tarihi olduğunu söyleyemeyiz. Toplumun hafızası ile toplumun tarihi birbirinden ayrılır. Toplumun tarihi, toplumsal hafızanın oluşmasına katkıda bulunur.

Hafıza konusu sosyoloji alanına Emile Durkheim'in çalışmaları ile birlikte girmiştir. Durkheim, hafızanın tamamen sosyal bir olgu olduğunu savunmuştur. Böylece Halwachs'ın düşüncesini derinden etkilemiş ve hafıza teorisinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Halwachs'a göre bireysel bellek diye bir şey yoktur. Tek gerçek bellek "kolektif bellek"tir. Halwachs kolektif hafızanın nasıl oluştuğu hakkında net bir şey söylememiştir (Halwachs, 1992). Ona göre kişinin geçmiş deneyimleri her zaman belirli bir sosyal grup çevresinde hatırlanır (Gedi ve Elam, 1996, 33). Toplum içerisindeki her bireyin kendisine özgü bir hafızası mevcuttur. Ama bu hafıza, bireyin içerisinde bulunduğu toplumun

hafızasından bağımsız değildir. Toplumsal hafıza bireyin hafızasında yer edinir. Böylece toplumsal hafızaya yönelik yapılan hatırlatmalar, toplumdaki her bir birey için oldukça etkili olmaktadır.

“Hafıza Zinciri” kavramını ilk ele alan isim Hervieu-Léger’dir. Léger, dinin toplumsal bir hafıza zincirinin olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda bu bağlamda dinden uzaklaşmayı da hafıza kaybı olarak yorumlamaktadır (Sevinç, 2012, 122). *“Religion as a Chain of Memory”* kitabında hafıza zinciri teorisinden bahsetmektedir. Kitabında dine ve sekülerleşmeye yeni bir tanım bulmaya çalışmıştır. Dini, geleneğin otoritesine dayanarak herkes tarafından kabul edilen inançlar olarak tanımlamaktadır. Toplumda çok sayıda inanç vardır ama bunlar geleneğe dayanarak kabul edilen inançlar olmadığı için o inançları din olarak kabul etmez. Léger “babalarımızın inandığı gibi” inanan insanları dindar olarak kabul etmektedir. Laik insan ise geleneğe dayanmadan kendi aklına güvenendir. Bundan dolayı sekülerleşme, geleneğin insanların inançları üzerinde belirleyici gücünü kaybetmesi olarak tanımlanır. Sekülerleşme inancın ya da inanmanın yok olması değil, inanma şeklinin değişmesidir (Şentürk, 2004, 102). Léger’e göre hafıza zinciri toplumun dini sürecini oluşturmaktadır (Léger, 2004, 51). Modernleşmeyle dinin öneminin azalmadığını öne süren Léger, aksine dinin sosyal ve kültürel yapısında değişme olduğunu ifade etmektedir.

2. Toplumsal Hafızayı Oluşturan Unsurlar

Toplumunu oluşturan unsur insandır. Farklı coğrafyalarda, kültürlerde, geleneklerde, yaşamın her alanında oluşan ürünler ve toplumda meydana gelen olaylar geçmişi oluşturmaktadır. Toplumların tarihlerinde gerçekleşen önemli olaylar tüm toplumu ilgilendirir ve toplumsal hafızayı da doğrudan etkiler (Atik - Erdoğan, 2014, 5). “Hafıza dışarıdan gelen her türlü bilgi, olay, anı ve bütün yaşanmışlıkları depolamaktadır. Bununla birlikte daha önce edinilmiş olanları sonradan gelenlerle kıyaslayıp harmanlayarak yeniden zihinde inşa süreci başlamaktadır.” (Şahin, 2019, 43). Birey hafızasını etkileyen en önemli unsur, yetiştiği toplumun değerleridir. Bu değerler, bireyin zihninde her zaman canlılığını korumaktadır. Netice olarak hafızanın toplumdan bağımsız olmadığını söylemek mümkündür. Birey, içerisinde yaşadığı toplumda bir toplumsal hafıza oluşturur. Toplumda meydana gelen değişimler de bu hafızayı etkilemektedir. Toplumsal hafızayı oluşturan unsurları şu şekilde sıralayabiliriz;

2.1. Ritüeller

Connerton’a göre bir hatırlama varsa belli bir gruba ya da alana ait olmamalıdır. O, kuşaktan kuşağa aktarılmalıdır. Bu aktarma görevi de ailenin en yaşlı üyelerine düşmektedir. Toplumsal hafızada üzerinde durmamız gereken bir konu da aktarımlardır. Toplumsal hafızayı oluşturan unsurlara bakarak bu aktarımın ve hafızanın toplumsal olgu olarak nitelendirilmesi gerekmektedir. Toplumsal hafızayı oluşturan unsurlardan birisi ise

anma törenleri, yani ritüellerdir (Connerton atf. Şahin, 2019, 44). Ritüeller, kültür ve toplum ile iç içedir. Ritüeller sıradan ve basit eylemler değildir. Aksine, toplumsal hayatı oluşturan bir unsurdur. Bu nedenle ritüellerin toplumsal hafızayla bir ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Ritüeller bir topluluk içerisinde gerçekleştiği için toplumsallaşmaya yardımcı olur ve insanları bir araya getirir (Alver, 2013, 73). Ritüellerin tekrar eden bir yapısı vardır. Tekrar etmesinden dolayı toplum içerisinde alışkanlık haline gelmektedir (Şahin, 2019, 45). Bayramlar ve ritüeller, düzenli olarak tekrarlandıkları için kimliği koruyan bilginin iletilmesini ve devredilmesini sağlarlar. Bu sebeple kültürel kimliğin yeniden üretimini sağlarlar. Bu sebeple de toplumsal hafızada yer edinirler. Ritüeller ve efsaneler gerçeğin anlamını açıklarlar. Bunların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması gerekmektedir. Bu nedenle ritüellerin korunması, toplumsal hafızanın da korunmasını sağlar ve toplumun kimliğini korur (Assmann, 1997, 60)

Toplumlar, ritüellere ve törenlere belli bir anlam yükledikleri için manevi olarak yeniden canlandırma yapmaktadır. İşte bu canlandırma, bazen de geçmişi hatırlatma şeklinde olur (Şahin, 2019, 46). Bayramlar ve ritüeller toplum içerisindeki insanı motive etmektedir. İnsanlar, törenler esnasında yerine getirdikleri görevler sayesinde günlük hayatlarına daha enerjik ve güçlü bir şekilde dönerler. “Her bayram, dini törenin bir takım karakteristik özelliğini taşımaktadır.” (Durkheim, 2005, 451).

Bir ritüel olarak törenler hatırlama figürlerinden oluşmaktadır. Geçmiş veriler onu en iyi temsil eden söz ve sembollerle korunmalıdır. “Törenler özdeşleştirme ve temsil edilme sayesinde hatırlama ve zihinde tutmaya daha fazla yardımcı olmaktadır.” (Şahin, 2019, 46). Eskiden meydana gelen bir olayı bedensel olarak canlandırma, geçmişi korumaya yardımcı olmaktadır. Yani alışkanlık haline gelmiş olan uygulamalar, hafızanın aktarılması ve sürdürülmesinde oldukça önemlidir (Connerton atf. Şahin, 2019, 46).

Ritüeller sadece bir şeyi tekrarlamak değildir, her birinin ayrı bir anlamı vardır. Bayramlar ve törenlerin gündelik hayatın dışında, insanın geçmişinden bir parça olarak onun hafızasında bir yeri vardır. İnsan geçmiş ile bağlantı kurarak tarihini hatırlamakta ve kökenine ait hatırlama figürlerini hafızasında canlandırarak kendi kimliğini korumaktadır. Bireyi, çevresindekilerle ve akrabalarıyla bir araya toplar. Bu sebeple de bütünleşmeyi sağlar. Her toplumda farklı farklı törenler mevcuttur ve hepsi toplumda bir yer edinmiştir. Mesela kutsal günler, geceler, düğün, bir hayvanı kurban etme vb. gibi olaylar o toplumda yer edinmiş önemli ritüelleri mevcuttur. Böylece toplumun hafızası oluşur ve o toplumun kültürünün devamlılığını sağlar (Şahin, 2019, 48)

Ritüeller ne kadar zaman geçerse geçsin, her yıl düzenli olarak tekrarlandıkları için hafızada yer edinir ve o toplumun hatırlamasını sağlar. Aynı zamanda yapılan ritüeller bireyin hayatına anlam katmaktadır. Birey nereye ait olduğunu bilir. Geçmişini bilir, kültürünü bilir ve bunu kendisinden sonraki nesillere aktarır. Böylece toplumda bir hafıza zinciri oluşmuş olur.

“Ritüel inancın öğrenilmesini, inancın kolektif bir paylaşım haline gelmesini sağlar. Bu sayede bireysel bir tecrübe olarak inanç, ritüeller çerçevesinde toplumsal bir boyut kazanır; ritüeller vasıtasıyla birey ve toplum arasında güçlü bir köprü kurulur” (Özdemir, 2016, 15). Yani ritüeller bireyin toplumla arasındaki ilişki için oldukça önemlidir. Ritüeller, yapılan diğer toplu hareketlere göre daha anlamlıdır. Birey, geçmişten gelen bir hatırası olduğu için ona anlam yükler. Bir toplumun değerlerini, inançlarını ifade eder. Bu sebeple de daha çok kutsalla bağlantılıdır. Dinlerde pek çok ritüel mevcuttur. Dini inançların ve değerlerin o inancı benimseyenlere öğretilmesine ve bireye güçlü bir aidiyetin kazandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ritüeller toplumsal bütünleşmeyi sağlar bu sayede birçok değer, inanç vb. kültürel unsur nesillerden nesillere aktarılmaktadır (Akın, 2011, 124). Yeni nesile bir olayı etkili bir biçimde anlatmayı sağlayan en önemli unsur ritüellerdir.

“Konuşmanın veya herhangi bir eserin o törende dile getirilmesi, sözcüklerin birbiri ardınca uyumu, ahengi ve anlam bütünlüğü tören için elzem olmaktadır. Bunun içinde toplu söylenen herkesin aynı sözde mutabık olması her ağızdan aynı sözlerin çıkması dahi tören dilinin gereklerinden olmaktadır.” (Şahin, 2019, 48). Aynı zamanda tören esnasında yapılacak olan bedensel eylemler de daha önceden yapılan ve herkes tarafından neyin ne zaman yapılması gerektiği bilinen şeylerdir. Törenlerde yapılan her hareketin farklı anlamları vardır. İşte bu bedensel eylemler bireyin hafızasında daha kalıcı hale gelir ve toplumsal hafızanın oluşmasında büyük bir rol oynar.

2. 2. Mekânlar

“Toplumun derinden etkileyen, sarsan, var eden ve böylece toplumun ortak hafızasında ve hissiyatında yer eden olayların vuku bulduğu mekânlar geniş kabul görür ve toplumun bir değeri haline gelir” (Alver atf. Şahin, 2019, 51). Bahsedildiği gibi ritüeller, toplumsal hafızanın oluşmasında oldukça etkilidir. Toplumsal hafızanın en önemli unsuru hatırlamadır. Hatırlama sözlü, yazılı ve anıt mekânlar olarak üç kaynak ile nesilden nesile aktarılır (Bozan, 2018, 1231). Hatırlama, belli bir mekânda cisimleştirilmek ister (Assmann, 1997, 42). Mekân, hatırlamada ve toplumsal hafızanın oluşmasında oldukça önemlidir. Connerton'a göre mekânlar en iyi hatırlama unsurudur. Mekânlara odak arttıkça hatırlama da o kadar artar (Şahin, 2019, 51). Bu sebeple her topluma özgü bazı mekânlar, o toplumun hafızasında yer edinmiştir. Her inanç için farklı mekânlar vardır ve o mekânlar toplum tarafından kutsal olarak kabul edilmektedir. Farklı inançlarda ve dini gruplarda mekân sayesinde anılarını ve kimlikliklerini garanti altına alırlar. Özellikle bir mekân, o toplumun hafızasında yer edinir. İşte o toplum için o mekân değerli ve özel kabul edilir. Mekân, anıların saklandığı bir depo gibidir. Hafıza ve mekân birbiri ile bir ilişki içerisindedir ve birbirlerini desteklerler. Yani bir insanın anılarını hatırlamasında mekân büyük rol oynamaktadır. Mesela önceden gezip görülen bir mekânı gezerken zihinde eski anılar tekrar canlanır.

“Hafıza, mezarlıklar, ibadet edilen yerler, hapisane ya da savaş meydanları gibi alanlarda daha fazla bağ kurmaktadır.” (Şahin, 2019, 52). Çevre değiştikçe unutkanlık başlar. Toplu göçler mekânların unutulmasının bir parçasıdır. İnsan bir mekândan rastgele geçmez. O mekân artık onun hafızasında bir yer edinmiştir. Hafıza o mekânı kaydeder ve anımsar.

Kutsal yolculuğa çıkmak, kutsal olan belli bir yerden geçmek, hacı olmak anlamına gelmektedir. Önemli bir olay meydana geldiği zaman o olayı unutturmamak ve topluma yeniden hatırlatmak için o mekân anıt yapılmaktadır. Anıtlar toplumsal hafıza için oldukça önemli yapılardır.

Kutsal mekânlar, tarihsel yönleri sayesinde geçmişte yaşanmış olayların bir hayal olmadığını insanlara gösterir. Bu sebeple hatırlamanın en güçlü boyutlarından birisi kutsal mekânlardır (Bozan, 2018, 1232). Mekânlar, toplumsal ve kültürel hafızanın oluşmasında rol oynadığı gibi bu hafızanın taşınmasında da önemli bir rol oynar ve bir hafıza zinciri oluşturur. Yani anıların nesilden nesile aktarılmasında etkilidir.

2. 3. Önemli Olaylar ve Tarih

Toplumun eski döneminde yaşanmış olan önemli bir olay, o toplumun hafızasında yer edinir. Toplum o olayı unutmaz ve kendi zamanında o olaydan belirli dersler alır. Toplumun en yaşlısı, yeni nesile öğütlerde bulunabilmek için eskiden yaşanmış olan bir olayı örnek gösterir ve bu da o toplumda bir hafıza zincirinin oluşmasını sağlar. Bu olaylar hikâyelere dönüşür ve nesilden nesile aktarılır. Hatırlama genellikle, bir bireyin yaşadığı bir olaydır. Bu olaydaki bazı ipuçları, geçmişte yaşanmış bir olayı aklına getirir (Roediger - Zaromb - Butler atf. Orta, 2019, 1100).

Toplumsal hafızanın yayılmasında en önemli unsurlardan birisi tarihsel anlatılardır. Geçmiş, bu tarihi anlatılar sayesinde aktarılır. Anlatılar, geçmişe dair aslında birbirinden bağımsız gibi görünen olaylar arasında bir anlam örgüsü kurarlar. Bu sayede de geçmişten gelen algıların gelecek nesillere aktarılmasını sağlarlar (Çınar, 2017, 139).

Bir toplumun kimliği o toplumun tarihi ile ilişkilidir. Geçmişte yaşanan olumlu veya olumsuz olaylar o toplumun ne tür insanlar olduğunu ortaya çıkartmaktadır (Rodiger vd. atf. Orta, 2019, 1101). Tarihin hafıza ile bağlantısı, geçmişte yaşanmış bir olayın sonraki nesillere aktarılması ve o zamanı yaşamamış ve o olayı hiç deneyimlememiş olan bireylerin zihinlerinde bir resim oluşturmaktır. Önceden yaşanan olaylar, sosyal aktörlere dolaylı bilgi aracılığıyla ulaşır. O olayı yaşamamış bireyler, anma etkinlikleri, ritüeller gibi performatif ya da yazılı ve görsel kaynaklardan, geçmiş bilgisinin kendisine olmasa da onu kendi zihninde yeniden oluşturur. Bireyler olayları doğrudan anımsamazlar. Bu sebeple, olaylar okuma, dinleme, anma etkinlikleri gibi insanların bir araya geldiği ortamlarda hatırlanır. Yani toplumun geçmiş bilgisi olayı doğrudan deneyimleyenlerin değildir.

Sonrasında bu bilgiyi yaşatmak için yapılandırılanlar ve bu yapıları görenlerin hafıza bilgisidir. Hiçbir hafıza geçmişi olduğu gibi koruyamaz (Assmann, 1997, 44).

Hatırlama, gerçekte yaşanmış olaylar yerine daha çok hikâye haline getirilmiş olayları referans almaktadır. Bu hikâyeler, bir topluma özgü toplumsal hafızanın oluşumuna yardımcı olmaktadır (Orta, 2019, 1101). Tarih, toplumsal hafızanın oluşmasında etkili bir unsurdur ama tarih ile toplumsal hafıza birbiri ile aynı şeyler değildir. Halbwachs belleği tarihsel bellek ve kolektif bellek olarak ikiye ayırmaktadır. Tarihsel bellek geçmişteki yaşayanların izlerinin sistematik bir şekilde analizidir. Ama kolektif bellek geçmiştekilerin izlerinin nesilden nesile aktarılmasıdır (Bilgin, 2013, 29).

3. Kur'an'daki Toplumsal Hafıza Bağlamında Hatırlatma

3.1. Ritüeller "İbadetler"

Kur'an'da ritüel olup olmadığı bir tartışma konusudur. Biz burada ritüelleri Kur'an vasıtasıyla bir hafıza zinciri ile biz ulaşan ibadetler olarak değerlendireceğiz. İslam'da yer alan ibadetlerin bazıları geçmişte yaşanmış bir olaya dayanmaktadır. Mesela hac, kurban, oruç ve sa'y gibi önemli ibadetlerin yerine getirilmesi, toplumun geçmişi anımsamasına yardımcı olmaktadır. Bunları toplumda yerine getirilen ritüeller olarak nitelendirebiliriz.

Konuyu hac örneğiyle ele alacak olursak; Razi'nin ve Kutubi'nin ifadelerine göre Beytullah, ilk önce Hz. Âdem tarafından yapılmış ama Nuh tufanında yıkılmıştır. Allah Hz. İbrahim'e bu yerin, yani silinmiş olan mabedin yerini gösterdi ve ona yeniden inşa etmesini emretti (Hacc 22:26). İlk mabedin orada yapılması ve ilk kültürün temellerinin orada atılması hac ibadetinin orada yapılmasının sebeplerindendir. Allah, Hz. İbrahim'e insanları haccetmeleri için çağırmasını buyurmuştur. Bu sayede hem Allah'ın rızasını kazanırlar; hem de dünyanın her yerinden gelen farklı ırklarla karşılaşır ve onlarla tanışırlar. Onlarla dostluk ve ticari ilişkiler kurarlar. Yani hac ibadeti hem bu dünya hem de ahiret için faydalı olacağını buyurmaktadır (Koçyiğit, 2015, 27).

Hac veya umre ibadeti için farz olan sa'y ibadetinin yapıldığı Sefa ile Merve tepeleri, Kabe'nin doğusunda bulunan tepelerdir. Bunlar, Allah tarafından belirlenen yerlerden birisidir. Sa'y ibadetinin hac ve umre ibadetleri içerisinde yapılan ibadetlerden birisi olması, Hz. İbrahim'in eşi olan Hz. Hacer'in oğlu Hz. İsmail ile Mekke vadisinde yalnız kaldığı sırada su bulabilmek için Safâ ile Merve tepeleri arasında koşmuş ve Hz. İsmail için su aramış olmasıdır (Küçükaşçı, 2008). Sa'y ibadeti de bu olaya dayanmaktadır. Hz. Hacer, Safa ile Merve arasında yedi defa gidip gelmiştir (Köksal, 2005, 206). Allah; "Safa ile Merve Allah'ın nişanelerindedir" buyurmuş, hac ve umre ibadetini yerine getirirken Safa ile Merve arasında sa'y yapmanın önemini bize bildirmiştir. (Bakara, 2:158). Nesilden nesile aktarılan bu ibadeti yaparken Müslümanlar geçmişi hatırlar. Hacc ibadeti gibi sa'y ibadeti de önceden yaşanmış olan bir hadiseye dayandığından dolayı hafızada bir yer edinmiş ve

hafıza zinciri ile günümüzde de bu ibadeti yerine getirenler, bu ibadeti niye yaptıklarını ve bu ibadetin neden önemli olduğunun farkındadırlar.

Müslümanların her yıl düzenli olarak yerine getirdikleri kurban ibadeti de toplumsal hafızada yer edinmiş bir ibadet olmakla birlikte Kur'an'da bu ibadetin neye dayandığı anlatılmaktadır. Kur'an'da *"Belli günlerde, kendilerine verdiğimiz hayvanlardan Allah'ın adını anarak kurban kessinler"* (Hacc, 22:28) buyurulmaktadır. Buradaki belli günlerden maksat Kurban Bayramıdır. Kur'an'da, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'i kurban etmeye gitmesi hadisesinden bahsedilmektedir (Saffat, 37:104-107). İşte bu ayetlerde Kurban Bayramı'nda kesilen kurbanların neden kesildiğini açıklamaktadır. Kurban Bayramı'nda kestiğimiz kurbanlar, Hz. İbrahim'den bize kadar bir hafıza zinciri olarak gelen bir ibadet olarak hala devam etmektedir (Bilge, 2014, 110). Toplumdaki bireyler, yani Müslümanlar, kurban kestikleri zaman bu olayı anımsar ve geçmişini hatırlarlar. Bu sayede yaptıkları ibadetin değerini daha iyi kavrar ve bu ibadeti yerine getirirken bilinçli bir şekilde hareket ederler.

Son olarak Kur'an'ın kurduğu hafıza zinciri olarak karşımıza çıkan ibadet ise oruçtur. Kur'an'da, *"Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı ki, takvaya ulaşasınız."* (Bakara, 2:183) buyurulmuştur. Bu ayetten de anlayacağımız üzere oruç, sadece İslam'da değil, bütün dinlerde bulunan bir ibadettir. Allah'u Teala bütün ümmetlere peygamberler göndermiştir. Ama maalesef onlar Allah'ın gönderdiği dini tahrif etmişlerdir. Bu sebeple unutulmuştur. Allah'u Teala ayetlerinde orucu tekrar hatırlatmış ve orucun farz olduğunu bize bildirmiştir (Havva, 2018, 478). Böylece oruç ibadeti nesilden nesile aktarılan, eğitici, olgunlaştırıcı, sabrı gerektiren bir ibadet olduğu için her dine farz kılındığı gibi Müslümanlara da farz kılınmıştır. Bütün dinlerde bulunan, dinleri ve nesilleri birbirine bağlayan oruç, toplumdaki dini kültürün oluşmasındaki en temel unsurlardan birisidir. Bu özelliğini günümüzde de devam ettirerek geçmişten günümüze bir bağ kurar. Kur'an'da geçen ayetlerden toplumsal hafıza zincirini bize en iyi gösteren ayetlerden birisi de budur (Bayraklı, 2013, 2:419). *"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi"* ifadesi geçmiş ile bir bağ kurar. Topluma geçmişi hatırlatarak şimdi yapılan ibadetin aslında onlardan öncekilerde de olduğunu bize göstermektedir. Neticede oruç, değişik versiyonlarıyla, tarih boyunca bütün dinlerde yer alan en yaygın ibadettir (Özsoy- Güler, 2019, 338).

Müslümanlar için oldukça önemli olan bu ibadetler, aynı zamanda tarihi izler taşımaktadır. Kur'an'da bahsedilen kıssalardaki bu ibadetler, bireyin ibadetlerini niçin yaptığını kavramasına yardımcı olmaktadır. Bu sayede yaptığı ibadeti niçin yaptığını bilen birey onu içselleştirir ve yaptığı şey bir anlam kazanır.

3. 2. Mekânlar

Toplumsal hafızada hatırlamayı sağlayan en önemli unsurlardan birisi de mekanlardır. Mekânlar anlatılan olayların hayal ürünü olmadığını bize göstererek o olayları içselleştirmeyi sağlar. Kur'an'da da toplumsal hafızayı oluşturan ve bunun

nesilden nesile aktarılmasını sağlayan kutsal mekânlardan bahsedilir. Bahsedilen kutsal mekânın toplum için yani Müslümanlar için neden önemli olduğu ayetlerde bildirilmektedir. Toplumsal hafıza açısından değerlendirebileceğimiz mekanlardan birisi Mescid-i Haram'dır. Mescid-i Haram'ı yani "Beytullah'ı" Kur'an'da Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in birlikte yaptığından bahsedilmektedir (Bakara 2:127). Başka bir ayette ise "İnsanlar için ilk kurulan ev Mekke'dedir, toplumlar için mübarek ve rehber olarak kurulmuştur" buyurulmuştur (Ali İmran 3:96). Görüldüğü üzere Mekke'de bulunan Kâbe, müslümanlar için kutsal bir mekandır. Kâbe, Kur'an'ı Kerimde birçok yerde geçmektedir. Kur'an'da, Kabe'nin insanlar için doğrunun, iyinin, güzelin ve sevabın üretildiği güven ve ibadet yeri (Bakara 2:125), alemlere bereket ve hidayet kaynağı (Âli İmran 3:96), saygıya değer, yasakların öğretildiği, hac ibadetinin yerine getirildiği ve insanların fakirlikten kurtulmaları için bir imkân olarak kurban ibadetinin gerçekleştirildiği yer (Maide, 5:97) olarak zikredilmektedir (Koçyiğit, 2015). Allah Kabe'yi Müslümanlar için bir sembol olarak göstermiştir. Allah tarihin en eski döneminden beri önemli olan bu mekânı Kur'an'da zikredilerek sonraki nesillere hatırlatmada bulunmaktadır. Nesilden nesile aktarılan bu bilgiyle Mescid-i Haram'a giden Müslümanlar bu mekânın önemini kavrarlar. Oraya gittiklerinde kendileri bizzat yaşamamış olsalar da Kur'an sayesinde eski anıları canlandırmaktadır.

Kur'an'da kible değişikliği ile ilgili ayetler mevcuttur. Kible ve kible değişikliği Müslümanların hayatlarında çok önemli bir yere sahiptir. "Mescid-i Haram'da onlar sizinle savaşıncakça, siz de onlarla savaşmayın" buyurulmuştur (Bakara, 2/191). Bu ayette Müslümanlar tarafından kutsal olan Mescid-i Haram'ın savaşa kapalı olduğu belirtilmektedir (Bayraklı, 2013, s. 489)

Kur'an'da bahsedilen ve Müslümanlar için önemli mekânlardan birisi de "Arafat" tepesidir. Arafat tepesi farz olan hac ibadetinin yerine getirilmesi için oldukça önemli mekânlardan birisidir. Kur'an'da geçtiği üzere Arafat, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın, cennetten kovulduktan sonra yeryüzünde buldukları yer olarak bilinmektedir (Bakara 2:198). Başka bir rivayete göre ise Cebrail'in Hz. İbrahim'e haccın nasıl ve nerede yapılacağını öğrettikten sonra Arafat'a geldikleri zaman O'na "Arefte" yani anladın mı diye sorması ve Hz. İbrahim'in de "Areftü" yani anladım şeklinde cevap vermesinden dolayı bu mekâna Arafat dendiği söylenmektedir. Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın buldukları güne de Arefe günü denmektedir. Bu ayetin (Bakara 2:198) devamında "Ey İnsanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık" buyurulmaktadır. Dünya'nın her bir tarafından gelen Müslümanlar Hacc ibadeti esnasında buraya gelip tanışırlar. Arafat dağındaki bu vakfe, ataları Âdem ve Havva'nın buluşmasını andırmaktadır ve bu ibadet o hatırayı yaşatmaktadır. Dolayısıyla Arafat dağı ve Arefe günü, insana geçmişini hatırlatır. İnsanın o ruhu yeniden yaşamasını sağlar (Bayraklı, 2013, 512). Arafat, topluma geçmişte yaşanan bir olayı hatırlatmaktadır. Arafat'ta yapılan vakfe

toplumun hafızasına işlemiştir. Müslümanlar bu ibadeti yaparken atalarını hatırlar ve onu anarlar. İşte bu oradaki hatırayı yaşatır ve gelenek nesillere de aktarılmasının sağlar. Bu da Müslümanlar arasında bir toplumsal hafıza zinciri oluşturur. Bir mekânın hafıza zinciri açısından önemi orada yaşanmış bir olaydır. Sonrasında yerine getirilen bir ibadet ve orada bulunmak o olayın hatırlanmasına yardımcı olur.

Mescid-i Aksa'da Kur'an'da bahsedilen ve Müslümanlar için kutsal olan mekânlardan birisidir. Kur'an'da "Mescidü'l-Aksa olarak geçen yer İslam Âlimleri tarafından bugünkü Beytülmakdis olduğu ifade edilmektedir (İsra 17:1). Museviliğe göre bu mabed dünya yaratılmadan önce vardı ve göktemiş. Rab dünyayı onun gölgesinin düştüğü yerden yaratmaya başlamış ve orada da Hz. Âdem'i yaratmıştır (Bozkurt, 2004). Mescid-i Aksa, Hz. Muhammed'in peygamber olduğu dönemde de toplum tarafından bilinen kutsal olarak kabul edilen bir mekândır. Aynı zamanda Mescid-i Aksa Müslümanların ilk kiblesi olduğu için toplumsal hafızada yer edinmiştir. Nesilden nesile aktarılan bilgilerle değerini günümüzde de korumaya devam etmektedir.

Ritüeller başlığı altında değinilen sa'y ibadetinin gerçekleştiği Safa ile Merve tepeleri de Kur'an'da anlatılan kutsal mekanlardan birisidir. Kur'an'da Hz. Hacer'in Safa ile Merve arasında su araması orada yapılan sa'y ibadetinin önemini ortaya koyduğu gibi bu mekânların da önemini göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerde bahsedilen bu mekânlar, geçmişte yaşanmış olan olaylar için elle tutulur birer unsurdur. Birey bu mekânları gidip görebildiği için geçmişteki olayları zihninde canlandırabilir. Toplumsal hafızanın korunması açısından oldukça önemli olan bu mekânlar, hem Kur'an'ın inmiş olduğu dönemdeki insanlara bir hatırlatma olmuş hem de nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelerek kutsal kimliklerini korumuşlardır. Bu da toplumsal bir hafıza zincirinin oluşturduğunu bize göstermektedir.

3.3. Önemli Olaylar ve Tarih

Toplumsal hafıza açısından "hatırlama" eylemini gerçekleştiren en önemli unsur, geçmişte yaşanmış önemli olaylardır. Toplumun geçmişinde yaşanmış olaylar o toplumun tarihini oluşturur. Toplumun ortak tarihi de o toplumun kimliğinin oluşmasında oldukça etkilidir. Toplumsal hafıza dediğimiz şey, o toplumun geçmişinde yaşanan önemli olaylar demek değildir. Ama geçmişte yaşanan bu önemli olaylar toplumun hafızasında yer edindir.

Kur'an-ı Kerim'de, geçmiş zamanlarda yaşamış peygamberler ve onların toplumlarının tarihleriyle ilgili pek çok ayete yer verilmiştir. Kur'an'ın indiği dönemdeki o bölgede yaşayan insanların tarih kültürleri çoğunlukla bilinen Arap tarihi ve Kitab-ı Mukaddes kıssalarıyla sınırlıydı. Kur'an'da işlenen tarihi örnekler de daha çok bu kıssalar arasından seçilmiş kıssalardır (Özsoy - Güler, 2019, 672). Kur'an'da geçen kıssalar tarihi bilgi vermek için değildir. İbret, öğüt ve hidayet amacıyla anlatılmaktadır. Kur'an

toplumun zaten iyi bildiği geçmişteki ümmetlerden bahsederek bir "hatırlatma"da bulunur.

Kur'an'da Hz. Âdem'in yeryüzünde yaşayan ilk insan olduğundan bahsedilmektedir. Hz. Âdem hem yeryüzündeki ilk insan hem de vahyi alan ilk insandır. Yani Hz. Âdem peygamberler zincirinin ilk halkasıdır. Kur'an'da Hz. Âdem'in yaratılışından bahsedilmektedir. Hz. Âdem'in yaratılış kıssasında, insanın nasıl yaratıldığı ve Allah'ın meleklerle ona secde etmesini emrettiğinden bahsedilir (Hicr 15:28-29). Bu emir üzerine bütün melekler emre itaat ederek secdeye kapanmışlardır (Hicr 15:30). Fakat şeytan Allah'ın emrine itaat etmemiştir (Hicr 15:31). Şeytan kendisinin insandan daha üstün olduğunu, kendisinin ateşten insanın ise çamurdan yaratıldığını söylemiştir (Sad 38:76). Böylece şeytan, Allah'ın emrine karşı gelerek cennetten kovuldu (Sad, 38:77). Bu olay üzerine şeytan Allah'tan izin istemiş ve kıyamet gününe kadar insanlara günahı güzel göstereceğini ve onları azdıracacağını söylemiştir (Hicr 15:39-40). Allah şeytanın isteğini bu kabul etmiştir (Sad 38:80-81). Kur'an'da bahsedilen Hz. Âdem kıssalarından göreceğimiz üzere insanın yaratılışı böyle başlamıştır. Kur'an'da anlatılan bu kısma insanlık tarihinin başlangıcıdır. Bütün toplumlar için ortak geçmiştir. Bütün insanların atası Hz. Âdem'dir. Toplumsal hafızada yer edinen en önemli olaylardan birisi Hz. Âdem'in ve eşi Hz. Havva'nın cennetten kovuluş hikâyesidir. Allah Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı cennetine koymuş, orada diledikleri her şeyden yiyebileceklerini yalnızca bir ağacın meyvesine dokunmamalarını söylemiştir (Bakara 2:35). Şeytan ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı kandırmış ve onlar da o ağacın meyvesini yemişlerdir (Araf 7:20). Allah Teala da bu yaptıklarından dolayı onları cennetinden kovmuştur (Bakara 2:36, Taberi, 2019, 2:60). İşte bu ayetlerde insanın cennetten kovuluşu ve yeryüzündeki imtihanının başlaması anlatılmıştır. Kur'an bu kısma, insanların onun emrine itaat etmelerini söylemek ve geçmişte kendisinin emrine uymayanları cezalandırdığını göstermek üzere anlatılmaktadır. Kur'an, geçmişte yaşanmış olayları hatırlatarak şimdi ile bağ kurmaya yardımcı olmaktadır.

Kur'an'da bahsedilen ilk cinayet hikâyesi de çoğumuzun bildiği Habil ile Kabil'in kıssasıdır. Kabil'in nefsine uyup Habil'i kıskanması üzerine onu öldürmesinden bahsedilir (Köksal, 2005, 75). Habil yeryüzünde ölen ilk insan olduğu için Kabil onun cesediyle ne yapacağını bilememiştir. Kabil bununla ilgili ne yapacağını düşünürken Allah'ın iki karga gönderdiği bildirilir (Maide, 5/31). Gönderilen kargalar kavga etmişler ve bir karga diğer kargayı öldürmüştür. Sonrasında karga, gagasıyla bir çukur açmış ve ölen kargayı içine koyarak üzerini toprakla örtmüştür (Maide, 5/31). Kabil izlediği bu olayı kendisi de uygulayarak kardeşini gömmüştür. Daha insanın yaşamının ilk dönemlerinde yaşanan bu olay günümüzde de oldukça etkili bir olaydır. Bu olayda görüldüğü gibi nefsinin düşünüp duygularına kapılan insanlar pek çok kötü ve acı olaya sebep olmuşlardır (Feyizli, 2018,

111). Bu ayetlerde örnek gösterildiği üzere bireyin kötü duygulardan arınması gerekir. Toplumun kurtulması için bu çok önemlidir.

Hz. Nuh'un kavminin başına gelenler de Kur'an'ın bize hatırlattığı önemli olaylardan birisidir. Kur'an'da Hz. Nuh'un tebliğ vazifesini yerine getirdiğinden ama kavminin iman etmemesinden bahsedilir (Nuh 71:5-6). Hz. Nuh'un kavmi şirke ve küfre sapmada ısrar etmişlerdir (Nuh 71:7). Bunun üzerine Hz. Nuh dua etmiş ve Allah da bu duasını kabul edip onların başlarına bir tufan göndererek onları helak etmiştir (Hud 11:36-37, Koçyiğit, 2019, 3:580). Bu kıssa, toplumdaki çoğu insan tarafından bilinen bir olaydır. Hz. Nuh ve gemidekiler dışındaki herkes boğularak helak olmuştur (A'raf 7:64). Allah'ı inkâr edenler ve Hz. Nuh'un davetine icabet etmeyip sapıtanların durumu bu şekilde anlatılmıştır.

İnançsızlıkları sebebiyle kavimlerin büyük çoğunluğunun helak olduğunu ayetlerde görmekteyiz. Peygamberlerine inanan kavimlerden farklı farklı kavimler ortaya çıkmıştır. Yok olan kavimlerin yerine yenileri gelmektedir. Hak ve batıl mücadelesi kıyamet gününe kadar devam edecektir.

Kur'an-ı Kerim'de toplumsal hafıza zinciri bağlamında yapılan hatırlatmalardan birisi de Hz. İbrahim ve kavminin kıssasıdır. Hz. İbrahim'in puthanede bulunun putları kırması hadisesi toplumsal hafızada yer edinen olaylardan birisidir. Hz. İbrahim bir gün putların yanına gitmiş ve elindeki baltayla hepsini kırmıştır. Baltayı da putların en büyük olanının boynuna asıp oradan çıkmıştır (Saffat 37:91-93). Kavmi putların halini gördükten sonra bunu putlara tapmayan Hz. İbrahim'in yaptığını düşünmüşler ve Hz. İbrahim'e bunu onun yapıp yapmadığını sormuşlar (Enbiya 21:62). Hz. İbrahim de putları kendisinin değil, büyük putun kırdığını söylemiştir (Enbiya 21:63). Bu kıssada, Allah'a iman etmenin ve O'na güvenmenin insana verdiği cesareti görmekteyiz. Putları Tanrı olarak kabul eden ve onlara tapmaya alışkın olan bir topluma tebliğ etmek, onlar için farklı bir inanç getirmek oldukça zordur. Hz. İbrahim böyle bir kavme ve aynı zamanda babasına tebliğ ederken büyük bir mücadele göstermiştir. Çünkü Hz. İbrahim'in babası da inanmayanlardandır (Meryem 19:41). Hz. İbrahim ateşe atılacağı zaman bile Rabbine duyduğu güven ve huzur içindeydi. Kur'an'da Allah'ın ateşe serin olmasını emrettiği bildirilir (Enbiya 21:69). Bu emirle ateş serin olur ve Hz. İbrahim'e zarar vermez (Küçük, 2003, 10:419). Hz. İbrahim, Allah'a güvenmiş, tereddüt etmeden ateşe doğru yürümüş ve ateşten sağlam bir şekilde çıkmıştır (Begavi, 86).

Hz. İbrahim, Allah'a teslimiyet açısından çok iyi bir örnektir. Ritüeller başlığı altında değinilen Hz. İbrahim'in gördüğü rüyanın Allah'ın emri olduğunu bilerek ona itaat etmesi ve oğlunu kurban etmeye gitmesi de Hz. İbrahim'in Allah'a teslimiyetini bize göstermektedir. Kur'an'ın indirildiği dönemde toplum genellikle putlara tapmaktaydı. Ayetlerle onlara putların aslında kendilerine bile faydasının olmadığını, onlara tapmanın manasız olduğunu topluma hatırlatmaktadır (Küçük, 2003, 10:413, Bursevi, 2008, 12:532).

Kur'ân, geçmiş toplumların da puta taptıklarını, bunun onlara bir fayda sağlamayacağını geçmiş ile bağ kurarak ayetler ışığında bize göstermektedir.

Kur'ân'da geçen Hz. Şuayb kıssasında da dürüstlüğe ve başkasının hakkına tecavüz etmemenin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. İşledikleri suçun büyük bir cezayı gerektirdiğinden bahsedilmektedir (Bilge, 2004, 174). Başkasının malını helal olmayan yollarla, gasp etmek veya farklı aldatmacalarla elde etmek büyük günahlardandır. Hz. Şuayb'ın kıssasında kul hakkını yemenin günah olduğundan bahsedilmektedir. Hz. Şuayb'ın kavmi, Allah'ı inkâr eden ve putlara tapan sapkın bir topluluktan (Araf 7:85-87, Koçyiğit, 2019, 3:96-97). Bunların yanında başkasının malını haksız yere gasp ediyorlardı. Kur'ân'da belirtildiği üzere onlar ölçüde ve tartıda hile yapıyorlar ve haksız kazanç elde ediyorlardı (Hud, 11/84, Kutub, 2016, 6:144). Bunun sonucunda ise Allah Teala onları cezalandırdı ve bir uğultuyla onları helak etti (Hud 11:94). Allah bize Kur'an vasıtasıyla, Hz. Şuayb'ın toplumunun ticaretteki yanlış işlerini ve bunun onların başına açtığı olayları hatırlatıyor. Bir hafıza zinciri kurarak, eski toplumun başına gelenlerden yola çıkarak bu yanlışın yapılmaması gerektiğini söylüyor. Bu toplumsal hafıza zinciri nesilden nesile aktarılan ve yapılması uygun olmayan işlerin bize ne olduğunu ve haksız iş yapan toplumların yaptıkları bu iş yüzünden helak olduğunu, şu anda insanların haksız iş yapmaları onların da günahkarlardan olunacağını bize bildiriyor.

Hz. Muhammed'in peygamber olarak geldiği toplum, geçmişte yaşayan peygamberleri bilen ve onlara inananların olduğu bir toplumdur. Toplumda pek çok Yahudi veya Hristiyan bulunuyordu. Allah'ı Teala ayetlerinde, Yahudilerin inandığı ve peygamber olarak kabul ettiği Hz. Musa'nın kıssalarından bahsetmiştir. Ayetlerde geçen kıssalar, o toplumun kabullendiği ve bildiği kıssalar olduğu için toplumun ayetleri benimsemesini ve geçmiş ile bağ kurmasını sağlamaktadır. Nesilden nesile aktarılan ve toplumun hafızasında bir yer edinen bu kıssalar Kur'ân vasıtasıyla tekrar hatırlanmaktadır (Özsoy- Güler, 2019, 719, Bayraklı, 2013, 7:255).

Kur'ân'da bahsedilen Hz. Musa'nın kıssasında, onun getirdiği mucizelere rağmen, bu mucizeleri kibirlerinden dolayı reddedenlerin akıbetinin kötü olduğuna dikkat çekilmektedir. Firavun, İsrailoğullarına yıllarca işkence yapmış, onları köle olarak kullanmış, doğan erkek çocuklarını öldürmüştür. Allah'ı Teala, Hz. Musa'yı ve kardeşi Hz. Harun'u, Firavunu uyarması için peygamber olarak göndermiştir. Hz. Musa'nın getirdiği mucizeleri sihir olarak görmüşler ve onu sihirbazlıkla suçlamışlardır (Araf 7:109, Bilge, 2014, 224). Firavun, kibirinden dolayı iman etmemiş ve bundan dolayı Allah da onu Kızıldeniz'de boğarak helak etmiştir. Kur'ân'da bildirildiği üzere Firavunun cesedi, kendisinden sonra gelenlere ibret için balıklar tarafından yenmeyecek ve çürümeyecektir (Yunus 10:92, Bilge, 2014, 225). Kur'ân bize kibirlenmememiz için nasihatta bulunmaktadır. Bu nasihatta bulunurken geçmişte yaşamış toplumların başına gelenden bahsederek hatırlatmada bulunur. Bunun büyük bir günah olduğunu ve geçmişte bunu yapanların

helak olduğunu bize göstermektedir. Kur'ân geçmişte yaşanan olaylardan bahsederek sonraki nesillere hatırlatmada bulunmuştur.

Kur'ân'da bize bildirilen diğer bir hatırlatma ise Lut kavminin başına gelenlerdir. Lut kavminin yaşadığı ve helak olduğu yer olan "Lut Gölü"nü bulduğu Mü'tefika kasabasıdır. Lut kavminin sapkınlıklarını, yaptıkları kötü amelleri sonraki nesillere aktarmaktadır. Allah Kur'ân'da bu kavimden bahsederken şu an yaşayan insanların da ibret almaları için bu bölgeye dikkat çekmiştir. Hz. Lut'un kavmi daha önce hiçbir kavmin yapmadığı sapkınlıkları yapıyorlardı. Sedum kavminde ahlaki davranışlar tamamen yok olmuş ve eşcinsellik oldukça yaygınlaşmıştı (Ankebut 29:28,29) Hz. Lut'un uyarılarını dikkate almamış ve yaptıklarından dönmemişlerdir. Kur'ân'da, Lut kavminin "üzerine pişirilmiş balçıktan taşlar" yağdırıldığı söylenerek kavmin nasıl helak olduğu bildirmektedir (Hicr 15:73). Ayette, aklını kullananlar için orada ibret alınacak deliller olduğu buyurulmaktadır (Ankebut 29:35). Allah, Lut kavminin yaptıklarına dikkat çekerek bunları hatırlayıp onların düştüğü hataya düşülmemesi konusunda uyarıda bulunmaktadır (Saffat 37:138, Bilge, 2014, s. 128). Müslümanlar bu olaydan ibretler almalı ve bu tarz bir ahlaksızlığa düşmemelidir. Allah sadece o dönemdeki kavim için değil hem Kur'ân'ın indiği dönemdeki halk için hem de ondan sonra günümüze kadar olan bütün inananlar için eşcinselliğin büyük bir günah olduğunu açıklamakta, geçmiş ile ilgili önemli bir olayı Kur'ân ayetleriyle bize bildirmekte ve nesilden nesile bunun böyle olduğunu anlatmaktadır. Bu kıssa, Müslümanların geçmişleriyle bir bağ kurmalarını sağladığı gibi hafıza zinciri sayesinde kendisinden sonra gelen Müslümanların da hafızalarında yer edinmektedir. Bu sayede Müslümanlar, kendi dönemlerinden öncekilere de neyin helal veya neyin yasak olduğunu rahat bir şekilde anlayabiliyorlar.

Kur'ân'da, Hristiyanları konu edinen kıssalarda Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'den bahsedilmektedir. Kur'ân, Pavlus sonrası oluşmuş olan "Teslis" inancını ve Hz. İsa'nın ilahi bir tabiatı olduğunu reddetmektedir. Kur'ân'da, Hz. İsa'nın peygamber olduğu, ona ve annesine mucizeler verildiğinden bahsedilmektedir (Özsoy- Güler, 2019, 762). Kur'ân'da anlatıldığı üzere Hz. İsa babasız dünyaya gelmiştir. Doğduğu zaman Hz. Meryem'e "Sen ne yaptın böyle" demişler (Meryem 19:28), O da çocuğu göstermiş (Bursevi, 1996, 12:56). Onlar da "Beşikteki çocukla nasıl konuşuruz?" demişlerdi (Meryem 19:29). Hz. İsa konuşarak Allah'ın kulu olduğunu ona kitap verildiğini ve onu peygamber yaptığını söyledi (Meryem 19:30). Hz. İsa'nın ölümünden sonra havarisi Pavlus sonrası Teslis inancı ortaya çıkmıştır. Kur'ân'da "Çocuk edinmek Allah'a yakışmaz" buyurulmuştur. (Meryem 19:35, Celali, 2017, 585). Kur'ân'da Allah'ın bu üçünden birisi olarak kabul edilmesi (Nisâ 4:171; Mâide 5:73), beşer olan Hz. İsa'nın ve Hz. Meryem'in ilah olarak nitelendirilmesi (Mâide 5:17, 72) ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olarak kabul edilen (Tevbe 9:30) inancın yanlışlığını ve bu inancın şirk olduğunu bize göstermektedir. (Mâide 5:72, 75, 117, Gürkan, 2011). Kur'ân, Hristiyanların benimsediği inancın yanlış olduğunu, Allah'ın Hz. Âdem'i annesiz ve babasız yarattığı gibi

Hız. İsa'yı da babasız yaratmaya gücü yeteceğini (Ali İmran 3:59) buyurmaktadır. Kur'an, düştükleri yanlıştan dönmeleri için eskiye dönük hatırlatmalar yapmakta ve onların yanlış bildiklerini düzeltmektedir. Kur'an'ın yapmış olduğu bu hatırlatma toplumsal hafızada yer edinmiş olan yanlış inancın aslını göstermektedir.

Sonuç

Ortak çıkarları sağlamak için bir arada yaşayan insanlar bir toplumu oluşturur. Her toplumun kendine özgü kültürü, dili, dini ve tarihi vardır. Bunların gelecek nesile aktarımı ise hafıza ile gerçekleşmektedir. Toplumsal hafıza geçmiş ile günümüz arasında bir bağ kurmamızı sağlar. Halbwachs'a göre insanın hafızası sosyal bir hafızadır. Yani toplumsal hafıza, bireysel hafızayı da şekillendirmektedir. Toplumsal hafıza, geçmişten gelen bilgileri sonraki nesillere aktarılmasını sağlar. Toplumun tarihi, geçmişteki yaşanmış önemli olaylar, ritüeller ve önemli mekânlar toplumsal hafızayı oluşturan unsurlardır. Ritüeller, toplumun hafızasında yer edinir. Her ritüelin bir hikâyesi ve yapılan her bir eylemin anlamı vardır. Bireyler ritüelleri yerine getirirken geçmiş ile bir bağ kurar ve eskiyi hatırlar. Aynı şekilde bir toplum için önemli kabul edilen yani kutsal sayılan bir mekânın da geçmişe dair kalıntıları bulunmaktadır. Orada yaşanmış bir olay bu mekân sayesinde zihinde daha kolay canlanabilir. Mekânlar, geçmişte yaşanmış olayların efsanevi hikâyelerden ibaret olmadığını ve gerçekten yaşandığını göstermektedir. Bu kutsal mekânları ziyaret etmek, bireyin hafızasında hatırlama eyleminin gerçekleşmesine yardımcı olur. Toplumun tarihi de toplumsal hafızanın oluşumundaki önemli unsurlardan birisidir. Toplumsal hafıza o toplumun tarihi demek değildir. Toplumun tarihi bilimsel bir şekilde araştırılır. Ama toplumun hafızası geçmişten gelen bilgi birikiminden oluşmaktadır. Geçmişte yaşanmış önemli olaylar, o toplumun kültürünü etkiler. Bu da o toplumun hafızasında bir yer edindiği anlamına gelmektedir. Toplumsal hafıza sayesinde bireyler geçmişlerini hatırlar. Geçmişte yaşanmış önemli bir olay, hafıza zinciri sayesinde nesilden nesile aktarılır. Böylece toplumsal hafızanın oluşmasını sağlar.

Kur'an-ı Kerim'in indiği dönemdeki orada yaşayan insanların kültüründe yer edinen tarihi bilgiler, Arap tarihi ve Kitab-ı Mukaddes kıssalarından oluşmaktaydı. Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalar genel olarak o toplum tarafından bilinen ama unutulmuş olan kıssalardır. Kur'an'da geçmiş ümmetlerden bahsedilmesinin sebebi topluma tarihi bilgi vermek için değildi. Geçmişte yaşamış ümmetlerin yaptıkları yanlışları ve bu yanlışların sonucunda başlarına gelenlerden bahsederek gelecek nesillerin ibret almasını sağlamaktadır. Kur'an'da yer alan kıssalar sadece ibret alınması için değil aynı zamanda yapılan ibadetlerin ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen mekânların tarihinden bahsetmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan bu kıssalar, toplumsal hafızada yer edinir ve bu sayede hafızadaki bilgilerin nesilden nesile aktarılmasını sağlar. Kur'an'ın kurduğu bu hafıza zinciri sayesinde Müslümanlar geçmişini hatırlamaktadır. Yaptığı ibadeti niçin yapması

gerektiğini görür ve bu sayede yaptığı ibadet anlam kazanır. Aynı şekilde kendisine günah olan ve yapılmaması gereken işleri yapanların başlarına gelen musibetleri hatırlatarak bunların yapılmamasına dikkat çekmektedir.

Çalışmada Kur'ân'ın kurduğu hafıza zincirinin toplum üzerindeki etkilerinin psiko-sosyal boyutları üzerinde durulmuştur. Toplumun hafıza sayesinde geçmişte yaşanan önemli olayları hatırlamasının ve buna göre hareket etmesinin sosyolojik boyutu ele alınmıştır. Toplumun geçmişinde yaşanan olaylar o toplumun yapısını etkilemekte ve toplumdaki her bireyin de hafızasında bunun etkileri görülmektedir.

Sonuç olarak Kur'ân'ın toplum üzerinde bir hafıza zinciri oluşturmasının, geçmiş hatırlatması ve ibret olması amacıyla anlatılan kıssalar üzerinden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca toplumsal hafızanın nesilden nesile aktararak bir hafıza zinciri oluşturması sosyolojik bir durum etrafında şekillendiği görülmektedir. Toplumun hatırlamasının toplumsal hafıza sayesinde mümkün olduğu anlaşılmıştır. Her toplum, toplumsal hafızadaki bilgiyi kendisinden sonraki nesile aktarma işlevini yerine getirmektedir. Bunun da toplumun yapısı üzerinde oldukça önem arz ettiği söylenebilir. Kur'ân, Müslümanlar için ortak bir kitaptır. Bu sebeple Müslümanların geçmişinde yaşanan olaylardan sıklıkla bahsedilmektedir. Kur'ân'ın bu yönüyle toplumsal hafıza ile yakın bir ilgisi olduğunu görmekteyiz. Kur'ân, toplumsal hafızada yer edinen bu unsurlarla geçmişten hatırlatmalar yapmakta, gelecek nesillere örnekler teşkil etmektedir. Müslümanların toplumsal hafızasını oluşturan en önemli kaynağın da Kur'ân olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Akbulut, Onur - Ekin, Yakın. "Toplumsal Hafıza, Kültür Miras ve Savaş Alanları Turizmi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma". *International Journal of Contemporary Tourism Research*. (2021), 150-159.
- Akın, Mahmut Hakkı. *Toplumsallaşma Sözlüğü*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.
- Alver, Köksal - Doğan, Necmettin. *Kültür Sosyolojisi*. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürde Yazı, Hatırlama Politik Kimlik*. çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Atik, Abdulkadir ve Bilginer Erdoğan, Şeyma. "Toplumsal Bellek ve Medya". *Atatürk İletişim Dergisi*. 6. (2014), 1-16.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013.
- Begavi. *Beğavi Tefsîri "Meâlimu't-Tenzîl"*. İstanbul: Karınca&Polen Yayınları.
- Bilge, Neşet. *Kur'an'da Adı Geçen Peygamberlerin Kıssaları*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Bilgin, Nuri. *Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013.

- Bozan, Metin. "Kutsal Mekanların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerindeki Etkisi". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. 10:4 (2018), 1228-1237.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l Beyân*. İstanbul: Erkam Yayınları, C. 12. 2008.
- Celali, Molla Musa. *Haşiyetü'l Vadihi'l Mesalik Ala Tefsiri'l Medarik*. İstanbul: Ravza yayınları, 2017.
- Cevizci, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Colman, Andrew M. *Dictionary Of Psychology*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Connerton, Paul. *Modernite Nasıl Unutur?*. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2009.
- Çınar, Meral Uğur. "Kolektif Anlatı Ve Vatandaşlık Kimliğinin İnşasına Dair Sorular, Cevapları Ve Yeni Sorular". *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*. 26. (2017), 135-156.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2004.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ayaç Yayınları, 2005.
- Fedayi, Cemal. "Modernleşme, Toplumsal Hafıza ve Yahya Kemal". *Muhafazakar Düşünce*. 6:24. (2010), 149-178.
- Feyzül Furkan Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meali. çev. Feyizli, Hasan Tahsin. İstanbul: Server Yayınları, 2018.
- Gedi, Noa ve Elam, Yigal. "Collective Memory-What Is It?", *Indiana University Press*, 8:1 (1996). 30-50.
https://www.jstor.org/stable/25618696?casa_token=umnnr7Cy8LAAAAAA%3A1KSZ9H5keu37XLfkihAwoz6LNtu2CKcSDJIX4EXPT20A6aq12WTlZI56nYWfFra9oiT-UxXo5S_UcOC2kvh1i92vWr2jXmxoNGb_mMh9NSgtIHi4wsl&seq=20
- Gürkan, Salime Leyla. "Teslis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teslis>
- Halbwachs, Maurice. *Collective Memory*. Chicago and London: The University Of Chicago Press, 1992.
- Halbwachs, Maurice. *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*. çev. Büşra Uçar. Ankara: Heretik Basın Yayıncılık, 2016.
- Havva, Said. *El-Esâs Fi't-Tefsir*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Lord Matbaacılık, 2018.

- Karaarslan, Faruk. *Toplumsal Hafıza Hatırlama ve Unutmanın Sosyolojisi*. Ketebe Yayınları, 2019.
- Koçyiğit, Talât. *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Köksal, M. Asım. *Büyük Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Köksal Yayıncılık, 2005.
- Kösemihal, Nurettin Razi. *Sosyoloji Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâl'il Kur'an*. İstanbul: Tayf Yayınları, 2016.
- Küçük, Ali. *Besâilru'l Kur'ân*. Konya: Adım Matbaacılık, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Safa ve Merve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/safa-ve-merve>
- Léger, Danièle Hervieu. "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 26:1 (2004), 45-58.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2020.
- Orta, Nermin. "Toplumsal Bellek ve Sinema: Popüler Sinema Örneği Olarak Fetih 1453". *Selçuk İletişim*. 12:2 (2019), 1094-1126.
- Özdemir, Mustafa. *Kimlik, Ritüel, Müzik İcrası İstanbul Cemevlerinde Zakirlik Hizmeti*. İstanbul: Kolektif Kitap, 2016.
- Özer, Beril. "Toplumsal Hafıza Bağlamında Anlatıcılar ve Müzik". *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*. (2021), 100-120.
- Özsoy, Ömer ve Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fcr Yayınevi, 2013.
- Sevinç, Bayram. "Dinî Grupların Hafıza Zinciri Olarak Vaazın Araçsallığı: Kotku ve Gülen Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53:2 (2012), 121-145.
- Şahin, Ayşe. "Din, Ritüel ve Hafıza: Mevlid Geleneği Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme". Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şentürk, Recep. *Yeni Din Sosyolojileri*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Taberi, Muhammed Bin Cerir. *Taberi Tefsiri*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2019.

